

TAJNAJA POLITIKA SZTALINA: VLASZT' I ANTISZEMITIZM

(Sztálin titkos politikája: a hatalom és az antiszemitizmus)

Moszkva, Medzsunarodnüe Otnosenija, 2001. 784 p.

Már a szerző ezt megelőző könyve: „V plenu u krasznogo faraona: politiceszkie preszledovanija evreev v SZSZSZR v poszlednee sztálinzskoe deszjatiletie” (A vörös fáraó fogságában: a zsidók politikai üldözése a Szovjetunióban az utolsó sztálini évtizedben. Moszkva, Mezsunarodnüe otnosenija, 1994. 400 p.) jelenségévé vált, és nem is csak a szakirodalomban. Alapjául addig kiadatlan dokumentumok százai szolgáltak a Szovjetunió szétesése után a pártszervezetek hozzáférhetővé vált levéltáraiból, valamint a biztonsági szervezetek, az egykori szovjet birodalom egyéb irányító és elnyomó struktúráinak levéltáraiból.

Ennek az új könyvnek a forrásbázisa talán még gazdagabb. Jóval szélesebbek az időrendi keretek is: míg az első könyvben a kifejtés 1942-vel kezdődött, a mostaniban a forradalom előtti korszakkal. Az első könyv esetében a szerző, aki valamiféle úttörő szerepet játszott, elsősorban abban látta feladatát, hogy minél több információt adjon közre az addig a történészek számára nem hozzáférhető levéltárakból. Az itt ismertetésre kerülő könyvben a hangsúly a tények értelmezésére helyeződik át. Érdemben sikerült a kísérlet, hogy a kutatott jelenség egészéről adjon áttekintést.

A szerző célja – saját megfogalmazása szerint – az volt, hogy „rekonstruálja a szovjetunióbeli állami antiszemitizmus születésének, létrejöttének és fejlődésének történeti folyamatát, valamint hogy széles körű képet adjon azokról a változásokról, amelyek a hatalmi intézményekben és a társadalmi tudatban végbementek.” A tanulmányozott jelenség keletkezését és kifejlődését azoknak az alapvető politikai eseményeknek és folyamatoknak a kontextusában elemzi, amelyek az országban és a világban egészében, illetve a szovjet némenklatúrában végbementek. Az állami antiszemitizmust úgy tekinti, mint a totalitárius uralom alkotóelemét, megnyilvánulását és eszközét. A „zsidókérdés” prizmáján keresztül próbálta a szerző felvázolni a sztálini rendszer eszmei-politikai dinamizmusát. A szovjet zsidóság belső folyamatait, kapcsolatát a külső világgal, a külföldi zsidósággal csak érintőlegesen, csak a kutatás fő témájával kapcsolatban tárgyalja.

A szerző koncepciójának megfelelően az állami antiszemitizmus a Szovjetunióban nem a negyvenes évek végén jött létre, mint sokan gondolják, hanem a harmincas évek végén, a „nagy terror” és a sztálini egyeduralom megerősödésének időszakában. Sztálin már időnként addig is felhasználta a társadalomban és a pártban meglévő antiszemita hangulatot vetélytársai ellen az ellenük vívott harcban, ekkor azonban a rendszeres állami politika rangjára emelkedett. Célja az volt, hogy fokozatosan

kiküszöbölte a „zsidó befolyást” (pontosabban a zsidók befolyását) az ország társadalmi, politikai és kulturális életében. Fő eszközei pedig a felülről erőszakolt asszimiláció és előbb vagy utóbb az adminisztratív elnyomó rendszabályok voltak. A kérdések „nagy tisztogatásának” eredményeként a szovjet társadalom vezető nőmenklatúrája szinte teljesen megújult. A nemzeti kisebbségek számos képviselőjének köztük nem kevés zsidónak a véres eltüntetése után ebben a rétegben főképp a szláv származású fiatal csinovnyikok álltak az élen. Őket a Sztálin iránti abszolút hűség szellemében nevelték, ezért is támaszkodott rájuk Sztálin az új kurzus megvalósításában.

Az állami antiszemitizmus a fokozódó nagyhatalmi sovinizmus eszmei-pszichológiai légkörében alakult ki, amelyet Sztálin annak a beszámításával élesztett fel, hogy a három világegyetem: a liberalizmus, a kommunizmus és a nacionalizmus vetélkedésében a harmincas években az utóbbi került vezető helyre. Az állami antiszemitizmus létrejött a Szovjetunióban azzal is összekapcsolódott, hogy a totalitárius rendszereknek szükségük van ellenségképre, mert ez az egyik eszköz ahhoz, hogy a hatalom az egész társadalmat maga alá gyűrje, és hatékonyan manipulálja a tömegeket. A negyvenes évek végétől az ellenség képe a Szovjetunióban egyre inkább antiszemita tartalmat kapott – a „kozmpolitizmus”, a „zsidó burzsoá nacionalizmus” rémképei egyre inkább kiszorítják a propaganda mindennapijából a „trockistákat”, „buharinistákat”, „kártevőket” stb. Ez volt az eredménye annak, hogy Sztálin „alkotó módon elsajátította” a náci tapasztalatot. Ennek a kezdetét a szerző a háború előtti szovjet–német közeledéssel kapcsolja össze.

Az állami antiszemitizmus 1953 elején érte el a tetőfokát a Szovjetunióban az ismert „orvosüggyel” kapcsolatban. A kutatók többségével egyetértésben G. V. Kosztürsenko ezt a fejlődést számos bel- és külpolitikai okkal magyarázza: a szovjet vezetés nemzeti politikájának még inkább sovinizstává válásával, a szovjet–amerikai szembenállás éleződésével és a hidegháború egyre kíméletlenebbé válásával; az öregkori Sztálin pszichológiai lepusztulásával; valamint azzal, hogy a cionizmust és Izrael államot az „USA-imperializmus útőcrejének”, a szovjet zsidókat pedig a potenciális „ötödik hadoszlopnak” tartotta.

Csakhogy az események további menetének a perspektíváját a szerző másképp látja, mint számos orosz és külföldi kollégája. V. G. Kosztürsenko meg van róla győződve, hogy az állami antiszemitizmus kirobbanása 1953 elején „reális fenyegetést jelentett a társadalmi rend és az állam épségére.” (694. p.) „Az állami antiszemitizmus átmenete nyílt agresszív formába” azzal fenyegetett, hogy „tönkreteszti a soknemzetiségű állam alapjait, és szociális káoszhoz, valamint előre nem látható nemzetközi bonyodalmakhoz vezet”. (707. p.) Ezeknek a fenyegetéseknek a reális voltát, a szerző véleménye szerint, maga Sztálin ismertette fel, aki végső sorban felelős volt a létrejöttükért. „Fizikai és lelki egészsége komoly problémáitól eltekintve mégsem veszítette el teljesen józan eszét, és ezért, a fentebb felsorolt okok miatt, nem tudta a zsidóellenes kártyát végigjátszani, vagyis nem léphetett a »zsidókérdés végső megoldásának« náci útjára.” (694. p.)

Az „orvosügy” elbeszélése G. V. Kosztürsenko előző könyvében a következő kérdésekkel végződött: „Mi lehetett volna ennek a pernek a következménye: a zsidók tömeges deportálása Szibériába, ahogy egyes kutatók állítják, vagy a vezér leszámolója legközelebbi harcostársaival a kommunista vezetésben, ahogy arról mások írnak? Vagy talán egyik is, másik is egyszerre?” A szerző kifejezte reményét, hogy „ezek és egyéb kérdésekre valamikor egyértelmű válaszokat kapunk”. (361. p.)

Hét év után eljött a válaszok ideje. Ezek úgy hangzanak: Sztálin kénytelen volt ellenkezni útra térni, ez lehetetlen is tette a széles körű zsidóellenes akció megvalósítását, de éppúgy egy újabb tisztogatást a nőmenklatúra körében. „Azoknak a pletykáknak, miszerint az ország 1953 telén szinte már az Armageddon küszöbén állt, nincs semmiféle tényleges alapja” (707. p.).

„A deportáció mítosza” – ez is a megfelelő alfejezet címe. Tíz évvel a kommunizmus bukása és a szovjet leváltarak megnyitása után, állapítja meg a szerző, egyetlen irat sem került elő annak igazolására, hogy készülöben volt a szovjet zsidók deportálása. V. G. Kosztürsenko kizárja a dokumentumok teljes, nyom nélküli megsemmisítésének a lehetőségét, belcérte a kitelepítésre szántak százezeinek a névsorát. Hangsúlyozza viszont: ismeretessékké váltak olyan dokumentumok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a hatóságoknak nem voltak ilyen szándékaik. Éspedig: neves szovjet orvosok nyílt leveleinek Sztálin megbízásából összeállított tervezetei az „orvosüggyel” kapcsolatban (az első, amely a KB titkára és az agit-prop. feje, N. A. Mihajlov vezetése alatt készült, és a másik, a Pravda szerkesztőjének, D. T. Sepilovnak a vezetése alatt). Egyik dokumentum sem tartalmazza azt a kérést, hogy a zsidókat telepítsék át a Szovjetunió európai részéből Szibériába és a Távok-Keletre. (Emlékeztetőül: a deportálás előkészítésének a verziója szerint ennek az akciónak úgy kellett volna megvalósulnia, mint a jelzett „kérelem” teljesítésének.) Épp ellenkezőleg, a tervezetekben arról van szó, hogy a Szovjetunió „zsidó lakosságának hatalmas többsége” „az orosz nép barátja”, „a szovjet haza fiainak” csoportjából áll. A második tervezetből kivették azt a részt, amely „a bűnösök legkíméletlenebb megbüntetésére” szólított volna fel, ami a szerző véleménye szerint rámutat arra, hogy Sztálin az „orvosügyben” nem szándékozott nyilvános bírósági tárgyalást rendezni (a készülő deportálásról szóló változat szerint ilyen nyilvános bírósági tárgyalásnak és következőképpen az orvosok nyilvános kivégzésének kellett volna okot adnia „spontán” pogromokhoz és az „önkéntes

átköltözéshez”), hanem titokban tartott kivégzést az egyesült szovjetellenes csoport résztvevői feletti ítélet mintájára. A második változat teljesen váratlan módon végződik, azzal a kívánsággal, hogy adjanak ki újságot „a Szovjetunió és a külvilág héber lakosságának széles tömegei számára”. Azt, hogy a jelzett levelet nem hozták nyilvánosságra, a szerző a következő módon magyarázza: Sztálin nyilván megértette, hogy a szovjet zsidók kollektív kérelme közvetve igazolja azt, hogy a Szovjetunióban léteznek a hatóságok által tagadott „zsidókérdés”.

A könyv végén a szerző megjegyzi, hogy Sztálin utódai idején a szovjet kommunizmus továbbra is magán viselte „az állami antiszemitizmus káini bélyegét”. Ez utóbbi viszont egy „szigorúan szabályozott, nem hivatalos politika” kereteibe került át, amelynek már nem volt szüksége az olyan nagyszabású propagandisztikus és megtorló akciókra, mint a „kozmpolitizmus elleni harc”, „az egyesült szovjetellenes csoport” és az „orvosügy”. Ha Sztálin kormányzásának a végén az állami antiszemitizmus – a szerző plasztikus kifejezése szerint – a kibontakozó erdőtüzre emlékeztetett, úgy a következő évtizedekben a föld alatti tarlótüzre, amely csendben áramlik és terjeszkedik, és kigőzölgésével megmérgezi a társadalmat.

A gorbacsovi peresztrojka végkicsengésekor a tömjénként füstölgő hivatalos antiszemitizmus átadja a „stafétabotot” a politikai liberalizálódás légkörében újjászülető nyílt, agresszív antiszemitizmusnak, a maga hagyományos feketeoszlop formájában. A zsidógyűlölet elhalóban van állami szinten, de újjáéled és erősödik a politikai-ideológiai és a hétköznapi társadalmi sférában. Minthogy a társadalmi és politikai öntevékenység gyakorlatilag minden korlátozását felszámolták a lakosság körében, ezt kihasználta többek között a nacionalista és neofasista jellegű szervezetek, amelyek rejtett és nyílt antiszemita propagandát folytatnak. És mivel a lakosság többségének életfeltételei hirtelen megromlottak, ez sokakat fogékonyabbá tett az ilyen propagandára.

Vajon létezik-e az állami antiszemitizmus újjászületésének veszélye a mai Oroszországban? Ha igen, honnan került elő? G. V. Kosztürsenko két ilyen göcot lát. Egyrészt ezek a korábbi hatalom képviselői az „eszmei” sztálinisták soraiból, a radikális nacionalisták az Orosz Föderáció Kommunista Pártjából, akik Jelcin kormányzásának éveiben rezsimjének antiszemita-populista kritikájával próbálták politikai tőkét szerezni. Másrészt a most kormányzó bürokrácia egyik részéből, amely megőrizte a „totalitárius múlt anyajegyeit”, és a társadalom feletti ellenőrizetlen hatalomra tör, fegyverként a nőmenekülés „pocsvennyikétség” ideológiáját veheti elő. A szerző mindkét változatot katasztrófiáknak tartja Oroszország számára, de szerencsére ez kevésbé valószínű. Mind a mindennapi, mind a pártpropaganda antiszemitizmus – amelyek a kilencvenes években a csúcsra értek, amikor a liberális felső rétegek és a kommunista-nacionalista ellenzék élesen szemben állt egymással – most, amikor az új, mélyrehatóan pragmatikus hatalom enyhítette a politikai feszültséget, Kosztürsenko véleménye szerint veszélyre áll.

G. V. Kosztürsenko szerint a hivatalos zsidógyűlölet kísérletétől az oroszországi társadalom csak akkor menekülhet meg végképp, ha „helyes történelmi választást” hajt végre, vagyis ha elveti azoknak az ígéreteit, akik a régi vagy „megújított” totalitarizmust képviselik. Akkor „a hatalmi struktúrákban még tevékenyen megmaradt antiszemitizmus szelleme” fokozatosan a múlté lesz, fő hordozóival, az idősebb nemzedék csinovnyikjaival együtt, akik még a sztálinizmus légkörében formálódtak.

A szerző által felvázolva így fest az állami antiszemitizmus evolúciója a szovjet és a posztsovjet korszakban. De a könyv fő értéke a sztálini rezsim „zsidópolitikájának” felkutatása. Ebben a vonatkozásban a meglévő munkák közül egyetlen egy sem állítható vele egy sorba sem a problémák széles köre, sem az elemzés alapos volta tekintetében. Az elmondottak nem jelentik azonban azt, hogy a könyv minden megállapításával egyetértünk. Már a cím némi kételyt ébreszt: mennyire helytálló a „titkos” jelző a negyvenes évek végének és az ötvenes évek elejének állami antiszemita politikája viszonylatában? Ha iránymutatást nem is hirdettek a tribunókról, mégis igen sok ember számára nyilvánvaló volt. Továbbá: milyen kapcsolatban állt, hogyan hatott egymásra a felső körökbeli, állami és az alsó rétegbeli, tömeges, „plebejus” antiszemitizmus? Az olvasónak az a benyomása támad, hogy a szerző nem veszi eléggé figyelembe az utóbbi hatását a megfelelő politikai kurzus formálódására.

Továbbá: úgy tűnik, hogy abban a kérdésben, hogyan jöttek létre Sztálinban a személyes zsidóellenes érzelmek, az igazsághoz közelebb áll R. Tucker, mint R. Conquest, akinek a véleményéhez kapcsolódik G. V. Kosztürsenko. Számos tanúbizonyságra hivatkozva – amelyeket az itt ismertetett könyvben nem említenek, vagy úgy sorolják be, miszerint azok az eszmei ellenfelektől származnak – R. Tucker azt állította, hogy a „csodálatos grúz” (Lenin) még az októberi forradalom előtt antiszemita lett. R. Conquest viszont akkori viselkedésében csak „az antiszemita demagógia kezdeteit” látta meg. „Néhány számunkra ismeretes, véletlenszerű vulgáris elszólás, amelyet akkor a zsidókkal kapcsolatban tett, inkább arról tanúskodik – véli G. V. Kosztürsenko is –, milyen durva volt a modora, és milyen rosszul nevelték, semmint valami komolyabbról.” (704. p.) Véleményünk szerint ezek az incidensek másképp magyarázhatók: rendes körülmények közt a politikai pragmatizmus arra ösztönözte Sztálint, hogy elrejtse érzelmeit, viszont éles, konfliktusos helyzetekben „elragadta a hév”. ahogy mondják.

Az más kérdés, milyen mértékben tükröződtek a vezér érzelmei az állami politikában. Itt egyet lehet érteni R. Conquesttel: Sztálin „mélyebb és bonyolultabb volt Hitlernél”, az általa „Hitler nyomán gyakorolt antiszemitizmus... inkább politika volt, mint dogma”. (Hasonló nézetet vallott egyébként A. Avtorhanov is: „a sztálini antiszemitizmus nem zoológiai volt, hanem pragmatikus”). Az ő véleményükhöz csatlakozva olvassuk a szerző néhány lappal odébb már bevallja: „Arra a kulcskérdésre, milyen volt a viszony Sztálin patológikus, paranoid zsidógyűlölete és machiavellisztikus pragmatizmusa közt személyes antiszemitizmusában... mind a mai napig nem létezik tudományosan alátámasztott válasz.” (24. p.)

Vannak a könyvben egyéb tézisek is, amelyek nem egyeznek meg a tényekkel. A 429. lapon például azt olvassuk: 1943–44-ben „tekintettel a Palesztina jövőjével kapcsolatos akkori bizonytalanságra” a Joint vezetősége úgy tekintett a Krím félszigetre, mint „lehetséges háború utáni kikötőre nemcsak a szovjet zsidók, hanem az egész Európából menekülő zsidók számára is”. M. Micel kutatásai a Joint levéltárában azt mutatják, hogy ilyesfajta következtetésre nincs dokumentált alap (egyébként azokban a kiadványokban sincs, amelyekre G. V. Kosztürsenko hivatkozik).

Ez a kérdés azonban végül is az adott könyv szempontjából periferikus jelentőségű. A következők azonban már az alapvető tematikához tartozik. Amikor G. V. Kosztürsenko megindokolja tézisént Sztálin „visszavonulási manőveréről”, amelyet 1953 januárjában–februárjában hajtott végre, azt írja: „Hogyan lehetne másképpen megmagyarázni, hogy a diktátor halálos megbetegedésének előestéjén a központi lapok hasábjairól eltűnt a harcos retorika, amely állandóan ott volt 1953. január 13-tól?” És hogyan lehet akkor megmagyarázni, hogy a Komszomolszkaja Pravda 1953. március 4-i számában megjelent egy cikk Fokozzuk a forradalmi éberséget! címmel, amely emlékeztet „a gonosztevő orvosok terrorista csoportjára, amely a zsidó burzsoázia nacionalista szervezetének, a Jointnak az ügynöksége, ez pedig a külföldi kémiszervezetek ügylátáiban áll”?

Végül, ami a deportálás előkészítésére vonatkozó dokumentumerejű bizonyítékok hiányát illeti, ennek az érvnek a jelentőségét két körülmény valamelyest csökkenti. Először – ezt a szerző a bevezetőben említi is – az SZKP Elnökségének és Titkárságának levéltári anyaga jelenleg nem hozzáférhető a kutatók számára. Másodsor: ismeretes, hogy a szovjet korszakban voltak olyan esetek, hogy a működő pártszervezetek levéltáraiból céltudatosan kiszedtek és megsemmisítettek dokumentumokat (bár ezeknek valamiféle nyoma rendszerint mégis maradt).

Az ismertetett könyvet a szerző maga szerkesztette. Jó, hogy a mai oroszországi szerzőknek van lehetőségük arra, hogy kívánságukra szövegük megjelenhet szerkesztői beavatkozás nélkül is. Csak hogy a külső szem olykor hasznos is lehet. Lehet, hogy segített volna abban, hogy elkerüljék a hibákat a tudományos hivatkozásokban, és kiküszöböljék az olyan maradvány-kifejezéseket, mint a „proletárdiktatúra”, a „jobboldali trockista ellenzék”, hiszen a szerző aligha véli úgy, hogy ezek megfelelnek a történeti realitásoknak. Nem hiszem, hogy ragaszkodott volna például az olyan megkülönböztetésekhöz, mint „a zsidó származású értelmiségiek”, akik 1991 után „nem csekély létszámban tódultak be az új hatalom struktúráiba”, „többségükben” saját – mindenekelőtt anyagi – boldogulásukra törekedtek, míg az egyéb nemzetiségek képviselői közül csupán „sokan”. (701. p.) De hát mit tehet az ember, a pszichológia törvényei szerint a hibák éppen a jó szövegekben szúrnak szemet.